

Ortopedik Engelli Bireylerin Camideki Din Hizmetlerinde ve Erişimde Yaşadıkları Sorunlara Yönelik Görüşleri

Orthopedically Disabled Individuals' Views on Challenges in Religious Services and Mosque Accessibility

Rahime ÇELİK, Dr. Öğr. Üyesi | Assistant Professor.

Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Elazığ / Türkiye. | Fırat University, Faculty of Theology, Elazığ / Türkiye

rkavak@firat.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-4068-4155>

ISSN: 1303-880X

e-ISSN: 2667-7504

<http://ded.dem.org.tr>

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received Date: 13.04.2023

Kabul Tarihi / Accepted Date: 27.11.2023

Yayın Tarihi / Published Date: 25.12.2023

Lisans / Licence: CC BY-NC-4.0.

Tr/En: Tr

Atıf/Citation: Çelik, R. (2023) Ortopedik Engelli Bireylerin Camideki Din Hizmetlerinde ve Erişimde Yaşadıkları Sorunlara Yönelik Görüşleri. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 21 (46), 257-285.

<https://doi.org/10.34234/ded.1282566>

Öz: Engelli bireyler günlük yaşantılarında fiziksel ve duygusal olarak birçok problemle karşılaşmaktadır. Fiziksel engellerle daha çok karşılaşan ortopedik engelliler, toplum yaşamında birçok hizmete ulaşmakta zorluk yaşamaktadırlar. Engellilerin gündelik ihtiyaçlarının yanında faydalanmak istedikleri hizmetlerden biri de camilerdeki din hizmetleridir. Bu çalışmada ortopedik engelli bireylerin camiye ve camide verilen din hizmetlerine erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri tespit edilmeye çalışılmış, engelli gözüyle cami hakkındaki değerlendirmeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Araştırmanın amacına uygun ve tutarlı biçimde gerçekleşmesine rehberlik etmesi için nitel desen tercih edilmiştir. Çalışmada kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Bu çalışmada, verilerin toplanması için yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce literatür araştırması yapılmış, literatür araştırması sonucu açık uçlu sorular yazılmıştır. Çalışmada durum çalışması deseni türlerinden bütüncül tek durum deseni ve kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Araştırmacı, engelli bireylere ulaşmak için Elazığ ilinde bulunan engelli dernekleri ile irtibata geçmiş ve bu derneklere mensup olan üyelerle görüşme yapmıştır. Bu görüşmeler sonunda araştırmanın çalışma grubu, ortopedik engelli olan 10 yetişkin bireyle oluşturulmuştur. Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen verilerin analizinde NVIVO 8 programı kullanılmıştır. Veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlara yönelik görüşler ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak engelli bireylerin camiye daha kolay erişimi için önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Din Eğitimi, Engelli, Ortopedik Engelli, Cami Din Hizmeti, Erişim.

&

Abstract: People with physical disabilities, especially those with orthopedic challenges, often grapple with a range of physical and emotional hurdles in their day-to-day experiences. This group encounters obstacles in accessing various social services, adding an extra layer of difficulty to their lives. One of the services that disabled people want to benefit from, in addition to their daily needs, is religious services in mosques. This study aims to explore the perspectives of individuals with orthopedic disabilities regarding the challenges they face in accessing mosques and the religious services offered within them. Additionally, the research seeks to gather evaluations regarding mosques from a disabled person's. The research was designed with a qualitative approach to ensure alignment with its purpose and maintain consistency throughout the study. Convenient case sampling, allowing for easy accessibility, was employed in the research methodology.

In this research, structured interview technique was used to collect data. Prior to commencing the research, a thorough literature review was conducted, leading to the formulation of open-ended questions. The study employed a holistic single case design and easily accessible case sampling, both categorized under case study designs. To engage with individuals with disabilities, the researcher reached out to disabled associations in Elazığ Province and conducted interviews with their members. Following these interviews, the research group was established, consisting of 10 adults with orthopedic disabilities. The data collected from participant interviews were analyzed using the NVIVO 8 program, employing content analysis. The analysis revealed insights into the challenges faced by disabled individuals in the realm of mosque services and accessibility. Consequently, the study put forth recommendations to facilitate easier access to mosques for individuals with disabilities.

Keywords: Religious Education, Disability, Physical Disability, Mosque Religious Service, Access.

(The Extended Abstract is at the end of the article)

Giriş

Dünya Sağlık Örgütünün sağlığı ilk olarak 1948’de “sadece hastalık veya sakatlığın olmaması değil, fiziksel, zihinsel ve sosyal ve tam bir iyilik hali” olarak tanımlamasından bu yana sağlık anlayışımız önemli ölçüde değişmiştir. “Sağlık, yaşam koşullarına ve çevreye uyum sağlamada fiziksel, zihinsel, sosyal ve varoluşsal esenliğin dinamik dengesidir.” (Krahn vd., 2021). Bu yeni yaklaşımla engellilik üzerine yapılan tanımlama ve uygulamalar değişmiştir.

Dünya Sağlık Örgütü Komisyonu, insanların doğduğu, büyüdüğü, yaşadığı, çalıştığı ve yaşlandığı koşullar olarak adlandırdığı sosyal belirleyicileri, engelliliğin ana belirleyicileri olarak kabul etmektedir. Küresel bir tahminle dünya nüfusunun %10-12 oranında yaklaşık olarak 660-790 milyon kişinin engelli olduğu düşünülmektedir. Engellilik, sağlık sorunları veya bozuklukları olan kişilerin, günlük aktivitelerini ve sosyal katılımlarını azaltan sosyal koşullarla karşılaştıklarında ortaya çıkmaktadır. Engellilik, ayrımcı kültürel, sosyal ve çevresel koşulların işleyişinden kaynaklanan, toplumsal olarak belirlenmiş bir sonuçtur (Emerson vd., 2011).

Engellilik, özellikle dünya çapında yaşanan popülasyonlarda büyüyen bir halk sağlığı sorunudur. İşlevsel kısıtlamaları veya bedensel bozuklukları olan kişiler, sosyal hayata katılma fırsatları açısından genellikle dezavantajlı durumdadır. Bu kısıtlamalar yalnızca temel insan haklarıyla çelişmez, aynı zamanda insanların

sağlığını ve esenliğini de etkileyebilir (Tough vd., 2017). Bu nedenle engelli bireylerin sosyal hayata katılmaları önem arz etmektedir. 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu'nda engelli, "Doğuştan veya sonradan herhangi bir hastalık veya kaza sonucu bedensel, zihinsel, ruhsal, duygusal ve sosyal yeteneklerini çeşitli derecelerde kaybetmesi nedeniyle normal yaşamın gereklerine uymama durumunda olup; korunma, bakım, rehabilitasyon, danışmanlık ve destek hizmetlerine ihtiyacı olan kişi" şeklinde tanımlanmaktadır (2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, 1983).

Ortopedik engelli, "Normal yaşantıyı sürdürmek için yeterli ve gerekli bedensel yapıdaki doğuştan veya sonradan olan yapısal ve organik değişiklik veya noksanlık sonucu toplumsal rolünü yerine getirmede ve günlük işlerinde yardıma ihtiyaç duyan bireyler bedensel engelli" olarak adlandırılmaktadır (Turanalp, 2018: 189). Kas ve iskelet sisteminde eksiklik, yetersizlik ve fonksiyon kaybı olarak değerlendirilen ortopedik engelli sayısı Türkiye'de ciddi bir orandadır: Türkiye Özürlüler Araştırması (2002)'na göre ülkemizde yaşayan bireylerin %12,29'u engellidir. Ayrıca ülkemizde üç ve üç yaş üzeri bireyler içerisinde, ortopedik engelli bireylerin oranı %3,61'dir (Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, 2011; Türkiye İstatistik Kurumu, 2013). Bir bireyin ortopedik engelli olarak kabul edilebilmesi için kas ve iskelet sisteminde bir işleyiş kaybı veya bir eksikliğin oluşması gerekir (Tınar, 2018: 57). Ortopedik engelli birey, bütün tedavi ve düzeltmelere rağmen sosyal yaşamında ve çalışma hayatından iskelet, sinir sistemi, kas ve eklemlerin yetersizlik nedeniyle yeterince faydalanamaz, kısacası bu durum, bireyin tüm yaşantısını olumsuz yönde etkilemektedir (Demir ve Efe, 2020: 25-26).

Engelliliğin günlük yaşamın belli başlı alanları üzerindeki yaygın etkileri göz önüne alındığında, kişinin refahının öznel değerlendirmesini dikkate almak önemlidir. Engelli bireylerin bu refaha ulaşmaları için erişilebilirlik hayati önem taşımaktadır (Tough vd., 2017). Erişilebilirlik kavramı "bireylerin istediği yere ve hizmete bağımsız ve güvenli ulaşım, kullanabilmesi" anlamına gelmektedir. Erişilebilirlik kapsamında; "engelliler ve hareket kısıtlılığı bulunan bireylere yönelik toplu taşıma sistemlerinde erişilebilirlik, demiryolu ve diğer taşıtlarda engelli yolcuların tekerlekli sandalyeleri ile seyahatine uygun yapılar kaldırma-iletme platformlarının standartlarının uygulanması" yer almaktadır (T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı & Müdürlüğü, 2013). Toplumsal bütünleşme açısından toplumun her bireyinin ihtiyaç ve beklentilerinin dikkate alınması ve karşılanması büyük önem arz etmektedir. Engelli bireylerin eğitim, sağlık, sosyal ve kültürel imkânlarla ulaşabilmeleri onların toplumla bütünleşmelerinin

de belirleyici rol oynamaktadır (Burcu, 2011: 51). Engellilik toplumun diğer bireyleri ile eşit koşullarda olma imkânını ortadan kaldırmakta, engelli bireyin topluma katılımını olumsuz bir şekilde etkilemektedir (Orhan-Özkan, 2020: 2).

Engelli bireyler günlük yaşantılarında birçok problemle karşılaşmaktadır. Engelli gruplarından olan ortopedik engelliler toplum yaşamında birçok hizmete ulaşamamaktadır. Genç'e (2015) göre ortopedik engellilerin yaşadığı önemli sorunlardan biri hizmetlere erişememe problemidir. Örneğin, engelliler sağlık, bakım, rehabilitasyon, eğitim, sosyal ve kültürel hizmetlerden yeterince yararlanamamaktadır. Kaldık'a (2022) göre ortopedik engelli bireylerin günlük yaşamlarında karşılaştıkları sosyal ve kültürel meselelerin çözülmesi için kamu kurum ve kuruluşlarına ciddi sorumluluklar düşmektedir. Kamu kurum ve kuruluşları, ortopedik engellilerin erişilebilirlik sorunlarını çözmek zorundadır. Ortopedik engellilerin topluma katılıp sosyalleşmeleri için gerekli fiziki çevre düzenlemelerini yapmaları gerekmektedir. Ortopedik engellilerin etkin ve bağımsız bir şekilde toplumsal hayata katılmaları temel hakları olup bu konuda toplumsal farkındalığı artırıcı çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Sayıları her geçen gün artmakta olan engellilerin sosyalleşmeleri, topluma uyum süreçlerinin desteklenmesi ve kişilik gelişimlerine pozitif katkı sunması amacı ile engelliler üzerinde bilimsel çalışmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bu çerçevede üzerinde durulması gereken konulardan biri de ortopedik engellilerin camideki din hizmetlerinde ve erişimde yaşadıkları sorunlardır. Son yıllarda ilahiyat bilimlerindeki gelişmelerle yeni düzenlemeler yapılmıştır. Camiler ve Kur'an kurslarında devam edegelen din eğitimi ve hizmetlerine, yetiştirme yurtları, huzurevleri, hastaneler ve cezaevleri de eklenerek geniş bir minvalde çalışmalar yürütülmüştür. Bu gelişmelere paralel olarak Türkiye nüfusunun %12,29'unu oluşturan engelli bireyler için din eğitim ve hizmetlerinin yapılması büyük önem taşımaktadır (Başkonak, 2016:183). Toplum içerisinde engelli bireyleri kabullenme konusunda farkındalığın tam anlamıyla yerleşmemiş olmasından dolayı sosyalleşme sorunu yaşayan engelli bireylerin dinî hayatın içerisinde yeterince bulunamamaları, beraberinde dini sosyalleşme problemini de getirmektedir (Başkonak, 2019:13). Bu bağlamda engellilerin faydalanmak istedikleri hizmetlerden biri de camideki din hizmetleridir.

Engellilik ve din konusu birbiri ile ilişkili olan kavramlardır. Çünkü din, insanın sosyal hayatta karşılaştığı sorunlara çözüm sunmaktadır. Dinin engellilik durumlarındaki en önemli fonksiyonu insanın karşılaştığı zorlukları mükâfat olarak alacağı bilincini oluşturması ve sabrı tavsiye etmesidir (Turanalp, 2018). Dinin

engelli bireylere; engelliliği anlamlandırma, kabullenme ve yaşanan zorluklara çözüm getirme konusunda yardımcı olduğunu söylemek mümkündür (Kula, 2004). Nitekim dindar bireyler başına gelen zorluk ve sorunu hayra/şerre yorarak çözüm bulabilmektedir. Tövbe, dua, şükür, sadaka, ihsan, tevekkül, zikir, tezkiye, sabır ve azim gibi dini referanslara dayanarak bireyler günlük hayatlarındaki sorunların çözümlerini dine dayandırabilmektedir (Ayten, 2015, 23).

Son dönemde yapılan araştırmalar; engelli bireylerin ve ailelerinin dua ve ibadet etme gibi manevi uygulamalara katılmak istediklerini göstermektedir (Carter, 2023; Alemdar ve arkadaşları, 2015). Bu manevi uygulamaların en rahat yapılacağı mekânlar şüphesiz camilerdir. Başkonak'a (2016: 183) göre engellilerin cami merkezli dini hayatın içerisinde Allah'a iman duygusunun etkisi ile İslami değerlere bağlanarak aynı değerlere inanan diğer insanlarla beraber olması yaşadığı toplumda kendilerinin bir yeri olduğunu kavrayarak "Neden ben?" sorusunun cevabını bulmalarına imkân tanımaktadır. Böylelikle engelli birey, yaşadığı sorunları aşarak kendine güven duygusu kazanmaktadır. Ayrıca ilgili literatürde maneviyat, dindarlık, psikolojik davranış ile ruh ve beden sağlığı arasında pozitif ilişkiler olduğunu ortaya koyan çok sayıda çalışmalar bulunmaktadır (İmamoğlu ve Ferşadoğlu, 2013; Kavas ve Kavas, 2015; Yılmaz, 2019; Zinnbauer ve Pargament, 2013). Bu bakımdan din hizmetlerinin engelli birey üzerinde bir rehabilitasyon etkisi vardır ve ortopedik engelli bireylerin din hizmetlerine erişimi önem taşımaktadır.

İlgili literatüre bakıldığında ortopedik engelli bireylerin cami ve camide verilen din hizmetlerine erişimi konusunda bazı çalışmaların bulunduğu görülmektedir. Bayram ve Çoban (2022: 627-634) yaptıkları çalışmada, Trabzon Ortahisar ilçesindeki merkez ibadet alanlarının ortopedik engelliler için erişilebilirliği konusuna vurgu yapmıştır. Araştırma sonucunda, Ortahisar'da ortopedik engelliler açısından merkez ibadet alanlarına yaya ve taşıtla erişimde farklı konularda çeşitli düzeyde sorunlar tespit edilmiştir. Bunlardan en önemlisi, ortopedik engellilere yönelik kentsel hizmetlerin yetersizliği, toplu ulaşım olanaklarının, otopark ve yaya yolu düzenlemelerinin uygun olmamasıdır. Pekcan (2022), araştırmasında ortopedik engelli çocukların anne-babalarına yönelttikleri dini içerikli soru ve sorunları tespit etmeyi amaçlamıştır. Kaldık (2022b:995), çalışmasında engelli bireylerin ibadetlerini yerine getirme konusunda ihtiyaçlarının olduğuna vurgu yapmıştır. Başkonak (2016) ise yaptığı çalışmasında engelli bireyler için özel ola-

rak tasarlanan bir cami modelinden bahsetmiştir. Yücel ve Bulut (2020), yaptıkları çalışmalarında bedensel engellilerin din hizmetlerine erişimlerinde yaşadığı sorunlara dikkat çekerek bu konuda çözüm önerilerinde bulunmuşlardır. Yapılan bu çalışmalar değerlendirildiğinde ortopedik engelli bireylerin camiye erişimde bazı sorunlar yaşadıklarını göstermektedir. Ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerine erişim sorunu, engelli bireylerin camilere rahatça girebilmeleri, namaz kılabilmeleri, hutbe dinleyebilmeleri ve dini bilgiler alabilmeleri hususunda karşılaştıkları zorluklardır. Bu zorluklar arasında camilere ulaşım, cami içinde hareket etme, cami personeli ile iletişim kurma ve dini eğitim alabilme gibi konular yer almaktadır. Bu sorunların bilinmesi, anlaşılması ve giderilmesi onların sosyal yaşantılarına katkı sağlayacaktır. Bu nedenle bu çalışmada ortopedik engelli bireylerin camiye ve camide verilen din hizmetlerine erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri tespit edilmeye, engelli gözüyle cami hakkındaki değerlendirmeleri belirlenmeye çalışılmıştır. Yapılan bu çalışmanın ilgili literatürü genişleteceği ve alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu araştırmanın problem cümlesi “Ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde ve erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri nelerdir?” sorusudur.

Çalışmanın Amacı

Bu çalışmada ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde ve erişimde yaşadıkları sorunlara yönelik görüşleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın alt amaçları şu şekilde sıralanabilir:

1. Camilerin fiziksel yapısının engelliler için uygun olup olmadığı hakkında ortopedik engelli bireylerin görüşleri nelerdir? Ortopedik engelli bireylerin camilerin fiziksel yapısı nedeni ile karşılaştıkları sorunlar nelerdir?
2. Ortopedik engelli bireylerin camideki din hizmetlerine erişimde yaşadıkları sorunlar nelerdir?
3. Ortopedik engelli bireylerin il müftülüğüne bağlı engelli koordinatörlüğü ile iletişimleri hangi düzeydedir? Bu konuda yaşadıkları sorunlar nelerdir?

Yöntem

Araştırma nitel desenle yürütülmüştür. Çalışmanın aşamalarının araştırmanın amacına uygun ve tutarlı biçimde gerçekleşmesine rehberlik etmesi için nitel desen tercih edilmiştir. Nitel araştırma “kuram oluşturmaya temel alan bir anlayışla sosyal

olguları bağlı buldukları çevre içerisinde araştırmayı ve anlamayı ön plana alan bir yaklaşımdır” (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 39). Durum çalışması ile elde edilen veriler; gerçeklik açısından hem güçlüdür hem de bu veriler sayesinde sosyal gerçekler detayları ile daha anlaşılır hale gelmektedir. Bu yöntemle elde edilen raporların diğer çalışma yöntemlerine nazaran kamuya açık olması ve halk tarafından anlaşılır olması (Aytaçlı, 2012: 8) nedeni ile tercih edilmiştir. Bu çalışmada durum çalışması deseni türlerinden bütüncül tek durum deseni kullanılmıştır. Bütüncül tek durum deseninde bir analiz birimi dikkate alınarak çalışmalar yapılır (Yıldırım ve Şimşek, 2011; Aytaçlı, 2012:7).

Araştırmanın Çalışma Grubu

Engelli bireylerin cami ve camideki din hizmetlerine yönelik görüşlerini tespit etmeye çalıştığımız bu araştırmanın çalışma grubunu ortopedik engelli olan 10 yetişkin birey oluşturmaktadır.

Çalışmada kolay ulaşılabilir durum örnekleme kullanılmıştır. Bu örnekleme yönteminin seçilmesinin nedeni çalışmanın hızlı bir şekilde kolayca yürütülmesini sağlamaktır. Araştırmacı engelli bireylere ulaşmak için Elazığ İli’nde bulunan engelli dernekleri ile irtibata geçmiş ve bu derneklere mensup olan üyelerle görüşme yapmıştır. Çalışmanın ilk aşamasında engelli derneğin başkanı ile görüşme yapılmış daha sonra diğer üyeler ile mülakatlar yapılmıştır. Aşağıdaki tabloda araştırmaya katılan ortopedik engelli bireylerin eğitim durumları, meslekleri ve yaşları hakkında bilgi verilmiştir:

Tablo 1: Katılımcı Özellikleri

Katılımcının Kodu	Cinsiyeti	Eğitim durumu	Yaşı	Mesleği
K1	Erkek	Ön Lisans	42	Serbest Meslek
K2	Erkek	Lise	40	Çalışmıyor
K3	Erkek	Lise	37	Çalışmıyor
K4	Erkek	Lise	36	Serbest Meslek
K5	Kadın	Ortaokul	33	Çalışmıyor
K6	Kadın	İlkokul	63	Çalışmıyor
K7	Kadın	Ortaokul	29	Çalışmıyor
K8	Kadın	İlkokul	65	Çalışmıyor
K9	Erkek	İlkokul	62	Emekli
K10	Erkek	Lise	37	Serbest Meslek

Veri Toplama Aracı

Araştırmaya başlamadan önce literatür araştırması yapılmış, literatür araştırması

sonucu açık uçlu sorular yazılmıştır. Sorular üç uzmana danışılarak yazılmıştır. Uzmanlardan biri din eğitimi alanında doçent olarak çalışmaktadır, diğer ikisi ise özel eğitim alanında öğretmen olarak çalışmaktadır. Etik kurul izni alındıktan sonra üç pilot görüşme yapılmış ve gelen veriler defalarca okunmuştur. Pilot görüşmelerin ardından herhangi bir değişikliğe gerek duyulmadan ana görüşmelere başlanmıştır. Bu araştırmada, verilerin toplanması için yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılmıştır. Yapılandırılmış görüşme formunda dört soru yer almaktadır.

Verilerin Toplanması

Veri toplama öncesinde çalışma için Fırat Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulu'ndan 02.12.2022 tarihli ve 12561 sayılı Bilimsel Araştırma Etik Kurul izni alınmıştır. Etik izni alındıktan sonra öncelikle engelli dernekleri ile telefonla görüşülmüş ve araştırmanın amacı ve kapsamı hakkında bilgi verilmiştir. Görüşmeler yüz yüze yapılmıştır. Görüşme öncesi katılımcıların üye oldukları dernek ile telefonla görüşülmüş ve mülakat için randevu talep edilmiştir. Mülakat öncesi çalışmanın amacı ve içeriği hakkında katılımcılara bilgi verilmiştir. Görüşmeyi kabul eden engelli bireylerle mensup oldukları derneğin binasına gidilerek mülakatlar yapılmıştır. Mülakat sorularını anlamayan engelli bireylere sorular tekrar okunmuştur. Engelli dernek binasına gelemeyen 4 engelli birey evlerinde ziyaret edilerek görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Bu katılımcılar ile önce telefonla görüşülmüş ve çalışma hakkında onlara bilgi verilmiştir. Yapılan görüşmelerde ses kaydı almak için katılımcılardan öncelikle izinleri istenmiş ve izin alındıktan sonra katılımcıların görüşleri ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Çalışma grubu ile yapılan görüşme süreleri 14 dakika ile 20 dakika arasındadır.

Verilerin analizi

Katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda elde edilen veriler bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Elde edilen verilerin analizinde NVIVO 8 programı kullanılmıştır. Veriler içerik analizine tabi tutulmuştur. İçerik analizi, “benzer verilerin belirli kavramlar ve temalar etrafında bir araya getirilmesi ve bunların anlaşılır biçimde düzenlenmesi” olarak tanımlanmaktadır (Yıldırım ve Şimşek, 2011; Hepkul, 2002). Böylece verileri açıklayabilecek kavramlara ulaşmak hedeflenir. Bunu sağlamak için araştırmada önce veriler kodlanmış, tema ve alt temalar tespit edilmiştir. Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar ana teması ortaya çıkmıştır. Engelli bi-

reylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar ana temasının altında fiziksel mekân, mevsim şartları, erişilebilirlik, din hizmetleri ve engelli koordinatörlüğü alt temaları oluşmuştur. Fiziksel mekân alt temasında ise rampa, engelli bölümü, abdest yeri ve taziye evi temaları yer almaktadır. Din hizmetleri ile ilgili sorunlar alt temasında ise iki tema ortaya çıkmıştır: Hutbe-vaaz ve Kur'an kursu. Elde edilen bulgular tanımlanıp yorumlandıktan sonra elde edilen veriler içerik analizine tabi tutularak rapor haline getirilmiştir.

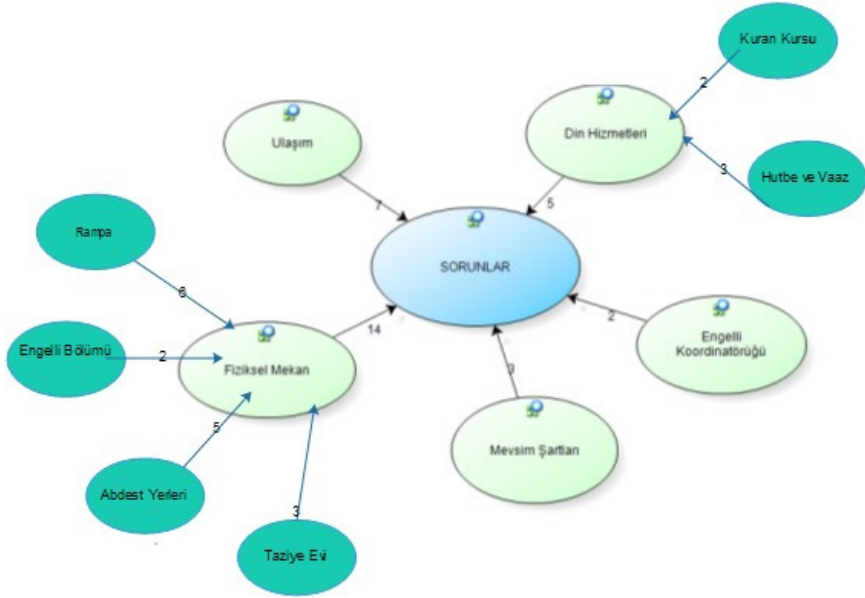
Nitel bir araştırmada geçerliğin sağlanması için çalışma sonucunda sonuçlara nasıl ulaşıldığının detaylı bir şekilde açıklanması ve raporlaştırılması önemli görülen ölçütlerdendir (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Bu amaçla araştırma sonucunda elde edilen temalara ve bu temalara ilişkin katılımcı görüşlerine bulgular kısmında yer verilmiştir. Elde edilen verilere ilişkin katılımcı görüşleri, tırnak içerisinde ve başında K1, K2... şeklinde kısaltmalardan oluşan ifadelerle kodlanmıştır.

Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak için veriler, araştırmacı ve bir uzman tarafından değerlendirilerek kodlamalar yapılmıştır. İkinci aşamada bu kodlamalar karşılaştırılmıştır. İki değerlendirme arasındaki görüş farklılıkları ve benzerlikler tespit edilmiştir.

Çalışmanın geçerlik ve güvenilirliği hususunda şu çalışmalar yapılmıştır: Çalışmada Erlandson, Harris, Skipper ve Allen (1993) tarafından vurgulanan "inandırıcılık, aktarılabirlik, tutarlık ve teyit edilebilirlik" stratejileri kullanılmıştır: Bunun için çalışmanın inandırıcılığı konusunda uzman görüşüne başvurulmuştur. Aktarılabirliği sağlamak için uygun örnekleme tercih edilmiştir. Tutarlık incelemesi ve teyit edilebilirliği elde etmek için ise çalışmada elde edilen veriler bir uzman tarafından incelenmiştir.

Bulgular

Elde edilen verilerin analiz edilmesi ile engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar temasına yönelik ana tema oluşturulmuştur: Bu temanın adı, engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlardır. Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar kategorisi ortaya çıkmıştır. NVIVO programında yapılan analize ait şema aşağıda yer almaktadır:

Engelli Bireylerin Fiziksel Mekânla İlgili Yaşadıkları Sorunlar

Elde edilen verilerin analizi sonucu engelli bireylerin cami hizmetleri ve erişim alanında karşılaştıkları sorunlar ana teması ortaya çıkmıştır. Bu temanın alt temalarından biri camilerdeki fiziksel mekânla ilgili sorunlardır. Camilerdeki fiziksel mekânla ilgili sorunlar temasının alt temaları ise şunlardır:

Camilerde Rampanın Olmaması veya Kullanılmaması: Camilerde rampaların olmaması ya da engellilerin kullanılacağı düzeyde elverişli olmaması engelli bireylerin cami girişine ulaşmakta güçlük yaşamalarına neden olmaktadır. Bazı camilerde engelli bireyler için özel rampalar bulunsa da, bunların sayısı yeterli değildir. Ortopedik engelli bireyler camiye girmek için merdivenleri aşmak, tekerlekli sandalye veya baston gibi yardımcı araçlarını kullanmak veya başkalarının yardımına ihtiyaç duymak gibi zorluklarla karşılaşabilmektedirler. Engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde yaşadıkları sorunlar ana temasının alt temalarından biri camilerde rampanın olmaması ya da kullanılmaması temasıdır. “Rampanın Olmaması veya Kullanılmaması” temasına yönelik referans cümleleri şunlardır:

K2: “Rampalarım olmadığı yerlerde ibadetimizi gerçekleştiremiyoruz. Çoğu camide merdiven var, rampa yok. Rampa olsa bile çok dik. Tek başımıza çıkamıyoruz. Hâlbuki ben kimseye muhtaç olmadan Allah’ın evine gitmek istiyorum.”

K8: “En önemli çözüm kaldırımında ve camide rampaların olmaması. Ama bu rampaların kullanılabilir düzeyde olması.”

K4: “Kuran okumaya camiye gitmek istiyorum, maddiyatla alakası yok, bir rampa yapamıyoruz. Maliyetli değil, kullanışlı olmalı.”

Engelli bireylerin cami hizmetlerine erişimde yaşadıkları bu sorunlar onları camiden uzaklaştırabilmektedir. Bu konuda katılımcılardan biri duygularını şu şekilde ifade etmiştir:

K1: “Daha önce biz bu konuyu dile getirdik, köşe yazımızda, sosyal medyada. İbadet konusunda engelleniyoruz biz engelliler olarak camiden. Rampaların engellilerin olduğu düşünülerek camilerin yapılması gerekiyor. Cami engelli ve yaşlıya hitap etmiyorsa.... Gerçekten ben bu konuda çok üzgünüm. Oraya gidemiyorsam, engelli kardeşimin ve benim nasıl oraya gitmesini bekliyorsunuz? Maalesef bu durum bizi dinden uzaklaştırıyor. Bu konuda ben böyle düşünüyorum.”

Camilerdeki Taziye Evlerinden Kaynaklanan Sorunlar: Taziye evi ile ilgili sorunlar hakkında katılımcılar şu görüşleri ifade etmişlerdir: Taziye yerlerinin engellilerin erişimine uygun olmaması katılımcılar tarafından ifade edilen önemli problemler arasında yer almaktadır. Taziye yerlerinin girişinde rampanın bulunmaması, engellilerin tekerlekli sandalye veya baston gibi araçlarla girmelerini veya ihtiyaçlarını gidermelerini zorlaştırabilmektedir. Bu konuda katılımcılardan K1 ve K9 yaşadıkları zorlukları şu şekilde ifade etmiştir:

K1: “Taziye evinde rampa olmadığı için. Bağımsız bir şekilde gidemiyoruz. Taziye evinde rampa olmadığı için kendi taziyemde abim beni sırtında aşağı indirdi. Biz hayatın her yerindeyiz. Kendi taziyemde bile sorun yaşadım.”

K9: “Kış, kar bizim için çile. Biz ev hapsinde oluyoruz bu dönem genellikle. Dışarı çıkamıyoruz ki camiye gidebilelim. Yani camiler gerçekten, maalesef kışın bize ayrılmış bir yer yok. İmam Azam Cami'nin taziye yerine gittim. Rampası yok. Üstelik bu cami yeni yapıldı bu şehirde. Maalesef camide bir rampa yapılmış. Ona uçurum rampası diyoruz aramızda. Bir engelli gidip orada taziyesini sunamıyor. Sadece biz değil, bebeği olan anneler de o gün sorun yaşadı. Bir rampayı doğru düzgün yapmak bu kadar zor olmamalı. Taşıyamazsınız ki, birkaç kişinin yardımıyla oradan aşağı indik. Başkalarına ihtiyacım olmadan neden taziye gidemiyorum ki. Bir cami yapıyorsunuz. Allah razı olsun. Gerçekten ama burada engelli unutuyorsun. Engelli için hiçbir imkânı yok.”

Taziye yerlerinde engelliler için yeterli alan ayrılması ve taziye yerlerinde engelliler için oturacak yer bulunmaması, engellilerin diğer insanlarla iletişim

kurmasını veya başsağlığı dilemesini zorlaştırabilmektedir. Bu konuda katılımcılardan K7, taziye sırasında yaşadığı sorunları şu şekilde anlatmıştır:

K7: “Cami, taziye, lavabo. Merdivenin başında duruyorsun. Karşında dağ var. Taziye evi en büyük sorun. Orada bir Fatiha okumak isterim mesela. Oraya erişebildiği yer değilse boşuna yapılmış derim. Asansörlü yapılar çok zor kullanılıyor. Asansöre ulaşmak da zor.”

Camilerde Abdest Yerlerinin Olmaması veya Elverişsiz Olması: Camilerdeki abdest yerlerinin engellilere uygun olmaması katılımcıların din hizmetleri konusunda yaşadıkları sorunlar arasındadır. Günümüzde bazı camilerde engelli bireyler için özel abdest alma yerleri bulunsa da bunların sayısı yeterli değildir. Engelli bireyler abdest almak için merdiven çıkmak, dar alanlarda hareket etmek veya başkalarının yardımına ihtiyaç duymak gibi zorluklarla karşılaşabilmektedir. Abdest yerleri alt teması ile ilgili sorunlar hakkında katılımcılar şu görüşleri ifade etmişlerdir:

K5: “Normal bir vatandaş ezan sesini duyduğunda camiye gidip abdestini alıp namazını kılar ama benim gibilerin maalesef böyle bir hakkı yok.”

K1: “Ya evimde abdest alıyorum ya da evde namazımı kılıyorum. Bu şehirdeki camilerde engelli için abdest yerleri ya da şadırvan yok.”

K7: “Cami, taziye, lavabo. Merdivenin başında duruyorsun. Karşında dağ var. Taziye evi en büyük sorun. Orada bir Fatiha okumak isterim mesela.”

Engelli bireyler abdest almak için bazen özel malzemelere ihtiyaç duyarlar. Örneğin, tekerlekli sandalye kullanan bir engelli bireyin abdest alması için suyun tekerlekli sandalyeye zarar vermemesi gereklidir. Bu nedenle, engelli bireyler için su geçirmez örtüler, plastik kaplar veya hortumlar gibi malzemeler gerekebilir. Ancak, bu malzemelerin camilerde bulunması her zaman mümkün olmayabilir. Bu konuda katılımcılardan bazıları yaşadıkları sorunları şu şekilde ifade etmiştir:

K3: “İzzetpaşa Cami’sine başvurduk. Sonrasında rampa yapıldı. Akülü araba ile namaz kılacağımız bir yer oldu. Fakat namaz kılabiliyoruz ancak abdest alamıyoruz.”

K4: “Şunu düşünün, engelli evinden çıkıyor, ama lavaboya gidemiyor. Evinde abdest almak zorunda, engelli olarak evimde abdest almak zorundayım, eğer abdestim yoksa camide cemaatle namaz kılma imkânım olmuyor. Kaç sefer camiye gittim, bizim gibi insanlara uygun lavabo ve abdest yeri bulamadım.”

Engelli bireyler abdest alırken başka bireylerden yardım almadan özgür bir şekilde abdest almak istemektedir. Abdest yerlerinin engelli bireyler için uygun olmaması, engelli bireylerin kendilerine güvenini azaltabilir ve ibadet etme isteklerini olumsuz etkileyebilir.

Camilerde Engelliye Ayrılan Bölümlerin Olmaması: Engelli bireylerin camideki din hizmetlerinde yaşadıkları sorunlardan biri engelli bireylere ayrılan bölümlerin olmamasıdır. Engelli bireyler özel ihtiyaçları olması sebebi ile camide ibadet etmekte güçlük çekebilmektedir. Ortopedik engelli bireyler camide ibadet etmek için uygun bir yer bulmakta zorlanabilirler. Bazı camilerde engelli bireyler için ayrı bir namaz kılma alanı bulunmayabilir veya bu alan yeterli büyüklükte olmayabilir. Ortopedik engelli bireyler namaz kılarken tekerlekli sandalye veya baston gibi yardımcı araçlarını kullanmak isteyebilirler veya farklı bir şekilde namaz kılabilirler. Bu konuda katılımcı görüşleri şu şekildedir:

K2: “Toplumla namaz kılmak istiyorum. Bizi ibadetimizden kimse ayıramaz. Özgürce namazımı kılmak istiyorum. Oğlum çocğumu da camiye getirmek istiyorum. Ben gelemeyince çocuğum da gelemiyor. Keşke bize ayrılan yerler olsa.”

K8: “Bu konuda en çok kadın engelli olarak bizler zor durumda kalıyoruz. Çünkü bizler erkeklerden yardım isteyemiyoruz. Camide kadın ortopedik engelliler için bölümler olmalı. Bu bölümlerde kimseden yardım almadan ibadetlerimizi yapabilmeliyiz. Bağımsız bir şekilde gidip ibadetimizi yapamıyoruz. Camiler yapıldığında engelli vatandaşların var olduğunu ve onların da ibadet yapmak istediklerini düşünmemişler. Normalde hemen yapılıyor, bir engelliye hitap etmiyorsa, maalesef bu durum bizi dinden uzaklaştırıyor.”

Mevsim Şartları Nedeniyle Yaşanan Sorunlar: Camilerin ulaşım erişilebilirliği açısından mevsim şartları engelli bireyleri zorlayabilmektedir. Mevsim şartları nedeniyle yaşanan sorunlar hakkında bir katılımcı şu şekilde görüşünü beyan etmiştir:

K8: “Akülü aracım yaz dönemi bahçede ya da dışarda namaz kılıyorum, fakat kış dönemi hava çok soğuk olduğu için camiye gidemiyorum. Keşke kışın da bizim için ayrılan sıcak bir yer olsa da camiye gidebilsek.”

Engelli bireyler, mevsim şartlarına bağlı olarak sorunlar yaşayabilirler. Özellikle kış aylarında kar, buz, çamur gibi engeller yüzünden camilere gitmek zorlaşabilir. Bu konuda araştırmaya katılan bireyler yaşadıkları zorluklardan bahsetmişlerdir:

K9: “Kış, kar bizim için çile. Biz ev hapsinde oluyoruz bu dönem genellikle. Dışarı çıkamıyoruz ki camiye gidebilelim. Yani camiler gerçekten, maalesef kışın bize ayrılmış bir yer yok. İmam Azam Cami'nin taziye yerine gittim. Rampası yok. Üstelik bu cami yeni yapıldı bu şehirde.”

K3: “Kışın zaten dışarı çıkamıyoruz ki, çile gibi.”

Katılımcıların ifadelerinde görüldüğü gibi engelli katılımcılar kış şartlarında dışarı çıkmakta bile zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Dolaysıyla engelli bireyle-

rin özgür bir biçimde dışarı çıkararak kendi başlarına hayatlarını idame ettirecek şekilde dışarıda dolaşabilmelerini sağlayacak önlemlerin alınması önem arz etmektedir (Yücel ve Bulut, 2020).

Engelli Koordinatörlüğü ile İlgili Yaşanan Sorunlar

Katılımcılardan iki kişi engelli koordinatörlüğü ile görüşmek istediklerini ve bu koordinatörlüklerin kendilerine eğitim vermeleri gerektiğine dikkat çekmişlerdir. Bu konudaki referans cümleleri şunlardır:

K5: “Koordinatör ile sadece bir defa görüştük. Diyanet engelli derneklerine yeterince ulaşamıyor. Haftada verilen vaazlara gidemiyoruz. Zaten camiye ulaşamıyoruz ki.”

K6: “Engellilerin önündeki engelleri kaldıralım. Ben engeliye rağmen toplumla iç içe olmayı tercih ederim. Kentsel dönüşümde mutlaka bizi dikkate alsınlar. Engelli koordinatörlüğü ile görüşmek isteriz. Keşke bizi ziyarete gelip eğitim verseler. Biz gidemiyoruz, keşke derneklerde vaazlar olsa. Camide engelliler için özel bir yer olabilir. Ama sıcak bir ortam olması lazım, cami imamlarımız bizi içeriye alsınlar, dışarda olmak istemiyoruz.”

Engelli bireylere din eğitimi ve hizmeti verilirken bu alanda çalışan kişilerin onlara sevgi, saygı, ilgi, diyalog ve iletişim gibi konularda dikkat etmesi gerekmektedir (Musayev, 2016). Engelli bireylere yapılan ziyaretler onların dini konulara olan ilgilerini artırabilir.

Camideki Din Hizmetleri İle İlgili Yaşanan Sorunlar

Camideki din hizmetleri ile ilgili yaşanan sorunlarla ilgili iki alt tema ortaya çıkmıştır: Hutbe-vaaz ve Kur'an Kursu ile ilgili sorunlar.

Hutbe ve Vaazlarda Engellilerle İlgili Bilgi ve Fetvaların Olmaması: Engelli bireyler hutbe ve vaazlarda kendileri ile ilgili bilgiler verilmesini talep etmektedir. Ortopedik engelli bireyler, günlük hayatta yaşadıkları sorunların çözümü için din ve dini kuruluşlarından beklenti içindedir. Araştırmaya katılan iki engelli birey, kendileri ile ilgili camilerde vaazlar verilmesini ve engelli ilmi-halleri ile günlük yaşantılarında karşılaştıkları dini problemlerin çözümünün anlatılması gerektiğine dikkat çekmişlerdir:

K4: “İmamla iletişimimiz süper, çok güzel, onlar da bize yardımcı olmaya çalışıyorlar fakat biz yardım istemiyoruz ki. İmamlarımız o açıdan güzel. Biraz daha hutbelerdeki ve vaazlarda bize biraz yer verseler, çok iyi olur. Toplum

hutbelerde engellilerle bilinçlendiriler çok iyi olur. Mesela engelli ilmihali varmış. 46 yaşındayım ve ona dernek vasıtasıyla ulaşabildim. Namazımı yanlış kılıyordum. Bunu bana başka bir engelli arkadaşım öğretti. Camide neden imamlar Cuma hutbelerinde anlatmaz ki? Ben bugüne kadar engelli haftası dışında camide hutbede bizimle ilgili konulara hiç rastlamadım, engelli haftasında da bizi çağırıp fotoğraf çektirdiler. En çok bu üzdü beni.”

K9: Bence özel olarak bize vaazlar verilebilir. Cuma hutbelerinde bizimle ilgili bilgiler verilebilir.”

Yukarıdaki ifadeler dikkate alındığında engelli bireylerin hassas oldukları noktalardan birinin de onlarla sadece engelli haftası dâhilinde cami görevlilerinin ilgilenmemesi gerektiğidir. Engelliler sağlıklı bir birey gibi her gün cami ve camideki hizmetlerden faydalanmak istediklerine vurgu yapmışlardır. Öz (2013) yaptığı çalışmasında Diyanet İşleri Başkanlığının engelli bireyler için özel yayınlar yapması gerektiğine dikkat çekmiştir.

Kuran Kurslarının Ortopedik Engellilere Özel Olarak Açılmaması: Katılımcılardan biri sadece ortopedik engelli bireylere mahsus olmak üzere Kur'an kurslarının açılması gerektiğine vurgu yapmıştır:

K9: Bence özel olarak bize vaazlar verilebilir. Cuma hutbelerinde bizimle ilgili bilgiler verilebilir. Özellikle engellilere özel Kur'an kursları yapılabilir veya Kur'an kursları engeller için yeniden düzenlenebilir. Evime yakın bir kurs var ama gidemiyorum, ne lavabosu uygun ne de rampası var, Kuran okuyabilmeyi çok isterdim.”

Engelli Bireylerin Ulaşım İlgili Yaşadıkları Sorunlar

Araştırmaya katılan engelli bireylerin dikkat çektikleri hususlardan biri de camiye ulaşımında yaşadıkları sorunlardır. Katılımcılar yaya geçitlerinde, kaldırımlarda ve yollarda yaşadıkları güçlükler nedeni ile camiye gidemediklerini ifade etmişlerdir. Ulaşım ile ilgili sorunlar hakkında katılımcılara ait olan alıntı cümleleri şunlardır:

K1: “Basit bir şey söyleyeyim. Yaya geçidini kullanamıyorum ki camiye ulaşabileyim. İlla orada biri bana yardım edecek ki... camiye ulaşamıyorum. Kaç defa denedim, ama ulaşamıyorum tek başıma. Sorunlar çığ gibi. Erişilebilirlik konusunda çalışıyorum bir engelli olarak. Fakat denetleme konusunda baskı görüyorum engelli dernek başkanı olarak.”

K3: “Bağımsız bir şekilde gidip ibadetimizi yapamıyoruz. Camiler yapıldığında engelli vatandaşların var olduğunu ve onların da ibadet yapmak istediklerini düşünmemişler. Normalde hemen yapılıyor, bir engelliye hitap etmiyorsa, maa-lesef bu durum bizi dinden uzaklaştırıyor.”

Katılımcılardan bazıları camide ibadet yapmak istediklerini ancak ulaşım sorunları nedeni ile camiye gidemediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum katılımcıların evlerinde ibadet yapmalarına sebep olmuştur. Bu konu hakkında katılımcıların görüşlerini şunlardır:

K6: “Engelli hiçbir zaman cami ile bağıni koparmak istemez bence, ama maalesef şartlar beni alıkoymuyor. Kimse beni dinimden koparmaz, camide yapamasam bile evimde ibadet yapıyorum ama camide ibadet yapmayı çok isterdim. Tabi bu da bizim eksiğimiz. Bilinçlendirilmemiz lazım, engelli haftasında bile hutbede bizden bahsedilmedi. Zaten engelli gününe karşıyım iyi ki böyle mi olmuşuz. Her projede binada kaldırımda bizi düşünmeleri lazım. Aslında engelliye yatırım insanlığa yatırımdır. Bu sorunlar mantar gibi büyüyor. O nedenle çözüm yok. İnsanlık tarihi kadar eski bizim sorunumuz. Aslında kanun var ama uygulama yok ki.”

K10: “Erişilebilirlik kanunu var. Ama yapan müteahhit dikkat etmiyor. Orada ibadet etmemiz lazım, ezan gel diye çağırıyor, ama davete icabet edemiyoruz ki. Ulaşım demek erişilebilirlik demek. Kanunda varsa uygulanmıyorsa orada bir sorun var demektir. Kaldırımlar da benim için zorluk demek. Camiye gelene kadar çok sıkıntı yaşıyorum. Evin asansörü de önemli. Camiye gidemediğim zaman üzüliyorum. Ben ibadet edemedim diye. O camide kalmak istiyorum. Mesela hiç caminin içine giremedim bugüne kadar. Namaz kılarken imamı görmedim, hep kapı dışında kıldım. O caminin havasını almak istiyorum, Allah’ın evinin içinde nasıl namaz kıılıyorlar ki merak ediyorum, o hava o ambiyans nasıl bir şey? Ama bunu bizden kısıtlıyorlar.”

Camilerdeki din hizmetlerinin engelli bireylerin ihtiyaçlarına göre düzenlenmesi ve uygun materyallerin sağlanması bu sorunları gidermeye yardımcı olabilir (Öz, 2013; Başkan, 2016).

Sonuç ve Tartışma

Elde edilen verilerin NVIVO programı ile içerik analizine tabi tutulması sonucunda ortopedik engellilerin cami ve din hizmetlerine yönelik sorunlar kategorisi ortaya çıkmıştır. Bu kategorinin altında fiziksel mekân (n=14), mevsim şartları (n=3), erişilebilirlik (n=7), din hizmetleri (n=5) ve engelli koordinatörlüğü (n=2) alt temaları oluşmuştur. Fiziksel mekân alt temasında ise rampa, engelli bölümü, abdest yeri ve taziye evi temaları yer almaktadır. Din hizmetleri ile ilgili sorunlar alt temasında ise iki tema ortaya çıkmıştır: Hutbe-vaaz (n=3) ve Kuran kursu (n=2).

Ortopedik engelli bireylerin camiye ve camide verilen din hizmetlerine yönelik görüşleri tespit edilmeye çalışıldığı bu araştırmada engelli katılımcıların en çok fiziksel mekân (n=17) teması ile ilgili sorunlar yaşadığı görülmüştür.

Camilerde engelli bölümünün cami içerisinde olmayışı engelli bireylerin ibadetlerini yaparken zorlanmalarına sebep olmaktadır. Katılımcılar (K8, K9, K3, K2) ortopedik engelli bireyler için camilerde bir bölümün olmadığını ve bu nedenle hep cami dışında ibadet ettiklerini, ibadet ederken imamı göremediklerini ve mevsim şartları kötüleşince kış mevsiminde camiye gidemediklerini vurgulamışlardır.

Camilerde rampaların olmayışı veya kullanılamaması engelli bireylerin karşılaştıkları önemli bir sorundur. Katılımcılardan bazıları (K1, K2, K4 ve K8), rampaların çok dik olması, camilerin merdivenle başlaması ve camilerde rampa olmayışı nedeniyle camiye gitmekte zorlandıklarını ifade etmişlerdir. Engelli katılımcılar kimsenin desteği olmadan özgür ve bağımsız bir şekilde camiye gitmek istediklerine vurgu yapmışlardır. Öz'e (2013: 75-89) göre engelliler, toplumda kendilerine yer açılmasını ve acınılmasını değil, bu hayatın bir parçası olduklarının bilinmesini istemektedirler. Bu nedenle engellilerin dinî hayata sorunsuz bir şekilde entegrasyonu için Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün fikri ve maddi alt yapı yeterliliklerini sağlaması gerekmektedir. Yücel ve Bulut (2020), yaptıkları çalışmada camilerde engelli rampaları ve engelli asansörlerinin olmayışının ciddi sorunlar olduğunu vurgulayarak camilerin engelliler açısından fiziki koşullarının uygun olmadığına dikkat çekmiştir (Yücel ve Bulut, 2020: 83). Mengü (2018), yaptığı çalışmada engelli bireyler için rampanın önemli olduğuna dikkat çekmiştir. Bu nedenle engelli bireylerin eve olan mahkûmiyetini önlemek için ortopedik engellilere tekerlekli ve akülü araçların temin edilmesi gerekmekte; binalardan, açık alanlardan, kurumlara ulaşım ve bilgilendirme hizmetlerinden bağımsız bir şekilde istifade edebilmeleri için bu alanların ulaşılabilir ve kullanılabilir hale getirilmesi önem arz etmektedir (Genç, 2015: 65-90).

Çalışma sonucunda katılımcı görüşlerine göre önemli bir sorunun camide engelli bölümünün olmayışı olduğu tespit edilmiştir (K8, K4). Katılımcılardan bazıları camide ortopedik engelliklerin rahatça ibadetlerini yapabilecekleri, bağımsız bir şekilde camiye giriş yapabilecekleri ve kendileri ibadet yaparken çocuklarının da yanlarında güvenle durabilecekleri özel bölümlerin tasarlanması gerektiğine dikkat çekmiştir. Katılımcılardan K8, özellikle kadın ortopedik engellilerin bu yönde taleplerinin olduğunu vurgulamıştır. Orhan ve Özkan'a (2020) göre engelli bireyler arasında kadınlar daha fazla sorunla yüzleşmektedir. Bu açıdan yapılan tüm düzenlemelerin ülke şartlarına uygunluğu tartışılarak yeni çözümler üretilmesi önem arz etmektedir. Bu noktada konunun muhatabı olan engelli kadınların görüşlerine başvurmak mevcut sorunların çözümü açısından

etkin bir yol haritası sunacaktır. Engelli kadınlar çözüm sürecine dâhil edilmesi ile toplumda aktif rol alarak daha mutlu bir iç dünyaya kavuşabilecektir.

Katılımcılar taziye evlerine erişimde sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir (K1, K9, K7). Bu sorunların çözümü için taziye yerlerinin fiziksel ve sosyal olarak engellilere uygun hale getirilmesi, engellilere yönelik hizmet ve desteklerin artırılması ve engellilere yönelik farkındalık ve duyarlılık oluşturulması gerekmektedir (Bayram ve Çoban, 2022).

Araştırma sonucunda elde edilen önemli sorunlardan biri erişilebilirliktir. Bazı katılımcılar (K1, K3, K5, K6, K7, K10) camiye ulaşamadıkları için camide verilen din hizmetlerinden istifade edemediklerine dikkat çekmişlerdir. Engelli bireyler camii ve cami hizmetlerine erişimde sorun yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Çağlar'a (2012) göre engellilerin erişebilirliği, "hak ve özgürlükleri kullanmanın, kamusal ve kamuya açık hizmetlerden yararlanmanın, yaşamın tüm alanlarına katılımın ön koşulu"dur. Bayram ve Çoban (2022: 648) çok boyutlu bir kavram olan erişebilirlik kavramını çalışmalarında ortopedik engelliler açısından bireysel, zamansal ve mekânsal boyutları ile değerlendirmiştir. Ayrıca Bayram ve Çoban (2022) yaptıkları araştırmalarında ortopedik engellilere yönelik kentsel hizmetler ile toplu taşıma olanaklarının ve mekânsal düzenlemelerin ortopedik engelliler için yetersiz olduğu sonucuna ulaşmıştır. Yıldırım (2022) ise yaptığı çalışmada ortopedik engelli bireylerin gündelik yaşamlarda olumsuz bir şekilde erişebilirlik sorunu ile karşılaştıklarına dikkat çekmiştir. Yönetimsel olarak yerel yönetimlerin duyarsız olması ve personellerin yanlış uygulamaları bu sorunların sebebi olarak düşünülebilir (Yıldırım, 2022: 89). Ortopedik engellilerin rahatça cami hizmetlerine ulaşmaları onların sosyalleşmelerine katkı sağlayacaktır. Tough ve arkadaşları (2017) yaptıkları çalışmalarında engellileri sosyal ağlara entegre etmenin ve bu sosyal ağlarda insani ilişkilerin kalitesini güçlendirmenin önemine dikkat çekmiştir. Topaloğlu ve arkadaşları (2021:188) yaptıkları çalışmada engelli bireylerin sosyal yaşama katılmalarının ve başkalarına bağımlı olmadan yaşamalarının esas temelini erişebilirlik sorunu olduğuna dikkat çekmişlerdir. Bu zorlukların çözümü için camilerdeki fiziki koşulların iyileştirilmesi, engelli bireylerin haklarına saygı duyulması ve toplumun bilinçlendirilmesi gerekmektedir (Öz, 2013).

Katılımcılar, din hizmetleri alanında yaşadıkları sorunları vurgulamışlardır. Katılımcılardan bazıları (K4, K9) hutbe ve vaazlarda engelliler ve onların dini hayatlarında karşılaştıkları problemlere yer verilmediğine dikkat çekmişlerdir. Kula'ya (2005:247) göre engellilerin gelişim özellikleri dikkate alınarak dini görev ve sorumluluklarının neler olduğu ile ilgili bilgiler üzerinde ilmihal kitap-

larında özel bölümler oluşturulması gerekmektedir. İslam dininde ibadetlerde bedensel engelliler yapabildikleriyle sorumlu tutulduğu unutulmamalıdır. Bedensel özür lülüğün yol açtığı engeller oranında kolaylıklar getirildiği hususunda (Özay, 2012 : 416) engelli bireylerin bilgilendirilmesi önem arz etmektedir. Certel'e göre din, engelli bireylerin bu dezavantajlı durumu kabullenilip alışması için önemli bir motivasyon kaynağıdır (Certel, 2005). Tezcan (2007:137-186) yaptığı çalışmasında ayet ve hadislerde engellilerin sosyal hayat içinde etkin bir şekilde yer aldıklarını dikkat çekmiş ve onların Hz. Muhammed döneminde sosyal hayatta istihdam edildiklerini vurgulamıştır. Nitekim Hz. Muhammed'in uygulamalarında onların toplumu yöneten insanlar olabileceği yetenekli görme engelli birinin devletin en üst konumuna getirilmesiyle görülmektedir. Engellilere toplum tarafından yöneltilen negatif ayrımcılığı eleştiren Kur'an, bir arada yaşamanın temel ahlâkî kurallarını izah etmiştir.

Katılımcılardan biri (K9) din hizmetleri ile ilgili olarak Kur'an kurslarının engelliler için uygun olarak tasarlanmadığına dikkat çekmiştir. Buradan hareketle Kuran kurslarında rampanın olmayışı, abdest yerlerinin engelli bireylere mahsus olarak düzenlenmeyişi ve ulaşımının zor olması nedeniyle engelli bireylerin Kur'an-ı Kerimi öğrenmekte güçlük yaşadıkları söylenebilir. Bu sorunların çözümü için engelli bireylerin haklarına saygı duyulması, camilerdeki fiziki koşulların iyileştirilmesi ve toplumun bilinçlendirilmesi gerekmektedir (Genç, 2015; Öz, 2013).

Öneriler

1. Cami mimarisi engelli bireyler için erişilebilirlik kriterlerine göre tasarlanmalıdır.
2. Ülkemizde bulunan camiler ortopedik engellilerin ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenmelidir, özellikle rampa, engelliler için iç bölüm ve asansör gibi ek düzenlemelerin yapılması gerekmektedir. Camilerde bulunan abdest yerleri ve taziye mekânlarının engellilerin rahatça ulaşabilmelerini sağlayacak şekilde yeniden düzenlenmesi önem arz etmektedir.
3. Hutbe ve vaazlarda engelli bireylerle ilgili bilgiler verilmeli, din görevlileri cami cemaatinden engelli bireylerle özel olarak ilgilenmeli ve cemaatin bu konuda bilinçlendirilmesini sağlamalıdır.
4. Mevsim şartları dikkate alınarak engellilerin camiye her zaman ulaşabilmeleri için gerekli tedbirlerin alınması gerekmektedir.
5. Ortopedik engellilere mahsus Kur'an Kursları açılmalı ve yaygınlaştırılmalıdır.
6. Ortopedik engellilerin ihtiyaçları dikkate alınarak ilmihal kitaplarında onlara özgü bölümler düzenlenmeli ve bu kitapların ücretsiz olarak engelli bireylere ulaşması sağlanmalıdır.

Orthopedically Disabled Individuals' Views on Challenges in Religious Services and Mosque Accessibility

Access to education, healthcare, as well as social and cultural opportunities plays a pivotal role in fostering the integration of individuals with disabilities into society (Burcu, 2011: 51).

Disabled individuals encounter numerous challenges in their daily lives. According to Genç, a significant issue they face is the inability to access essential services. Genç underscores the significance of services reaching their intended recipients, emphasizing that if they don't reach the target, it's akin to nonexistence. Specifically, he highlights that individuals with disabilities often miss out on crucial services such as healthcare, rehabilitation, education, as well as social and cultural support. Genç emphasizes the significance of offering wheelchairs and battery-powered vehicles for orthopedically disabled individuals. This provision not only prevents many disabled people from being confined to their homes but also ensures the accessibility and usability of various areas. This, in turn, enables them to independently access and benefit from buildings, open spaces, transportation, and information services (Genç, 2015: 65-90).

Öztabak (2017) argues that despite advancements in state policies concerning the disabled, they have not reached a satisfactory level to ensure equal rights and opportunities. The physical conditions of the environment and spatial areas continue to hinder disabled individuals from accessing public institutions and organizations (Öztabak, 2017: 372). Başkonak (2016: 454) highlights that among the services sought by disabled individuals is the desire to participate in religious services at the mosque. In the mosque-centered religious life of the disabled, the connection to Islamic values, influenced by the belief in Allah, and the camaraderie with others who share these values, contribute to their understanding of having a place in society. This connection also aids them in finding answers to existential questions such as "Why me?"

In recent years, new arrangements have been made with the developments in theological sciences, and the ongoing religious education and services in mosques and Qur'an courses have been carried out in a wide manner with the addition of orphanages, nursing homes, hospitals and prisons. In parallel with these developments, it is of great importance to provide religious education and services for disabled individuals, who make up 12.29% of Turkey's population (Başkonak, 2016: 183).

Considering the relevant literature, it is noteworthy that there are few studies on the accessibility of disabled individuals to mosques and religious services provided in mosques. Disabled individuals experience some problems in accessing the mosque. Understanding and addressing these issues is crucial for enhancing the social life of orthopedically disabled individuals. Therefore, this study endeavors to ascertain the perspectives of these individuals regarding mosques and the religious services offered within them. The aim is to both identify their opinions on these matters and gather their evaluations of mosques from the unique viewpoint of individuals with disabilities.

Theoretical Framework

What is Disability?

There are many definitions regarding the concept of disability: In the Social Services and Child Protection Agency Law No. 2828, the disabled is defined as “In case of non-compliance with the requirements of normal life due to the loss of physical, mental, spiritual, emotional and social abilities in various degrees as a result of any congenital or subsequent illness or accident who needs protection, care, rehabilitation, counseling and support services”. Disability is divided into two: congenital and acquired. Heredity, problems during pregnancy and birth; are the sources of congenital disability. Hereditary disabilities occur mostly due to consanguineous marriages.

Some of the drugs taken by the mother during pregnancy, alcohol, drugs, substances such as cigarettes, the diseases she had, the blows she received, the X-rays she was exposed to and the complications that occurred during birth are factors that cause disability. Disability after birth are caused by diseases, traffic and work accidents. (Certel, 2005: 254).

What is Orthopedic Disability?

It is defined as “individuals who need help in fulfilling their social role and in their daily work as a result of congenital or subsequent structural and organic changes or deficiencies in the physical structure sufficient and necessary to maintain a normal life” (Turanalp, 2018: 189). The number of orthopedic disabilities, which is evaluated as disability and loss of function, is at a serious rate in Turkey: According to the Turkey Disability Survey (2002), 12,29% of the individuals living in our country are disabled. In addition, among individuals aged three and over

three years old, orthopedically disabled the rate of individuals is 3.61% (Ministry of Labor and Social Services, 2011; Turkish Statistical Institute, 2013).

Researcher's Method

The research adopted a qualitative design, chosen to guide the study stages in alignment with the research purpose and maintain consistency. Qualitative research, as defined by Yıldırım and Şimşek (2011: 39), is an approach prioritizing the exploration and comprehension of social phenomena within their context, grounded in theory building. The data derived from the case study method hold considerable power in reflecting reality, providing intricate details about social realities. This methodology was selected due to the accessibility and public comprehensibility of the obtained reports compared to alternative approaches (Aytaçlı, 2012: 8). In this study, the holistic single case design, which is one of the case study design types, was used. In the holistic single case design, studies are carried out by considering one analysis unit (Yıldırım & Şimşek, 2011; Aytaçlı, 2012: 7).

Study Group of the Research

The research group for this study, aimed at assessing the perspectives of disabled individuals on mosques and the associated religious services, comprises 10 adults with orthopedic disabilities.

Easily accessible case sampling was used in the study. The reason for choosing this sampling method is to enable the study to be carried out quickly and easily. To connect with disabled individuals, the researcher reached out to disabled associations in Elazığ Province and conducted interviews with their members. The initial stage involved an interview with the president of the disabled association, followed by interviews with other members in subsequent stages of the study.

Data collection tool

Before initiating the research, a comprehensive literature review was conducted, and open-ended questions were formulated based on the findings. These questions were crafted in collaboration with three experts, including an associate professor specializing in religious education and two teachers in the field of special education. Following the approval from the ethics committee, three pilot interviews were carried out, and the gathered data underwent thorough analysis. Subsequently, the main interviews commenced without necessitating any modifications. The

study employed a structured interview technique to gather data. As a result of the unstructured interviews, the following questions were posed to the participants:

Interview Questions:

1. How do you perceive the suitability of the physical structure of mosques for individuals with disabilities?
2. How do you communicate with religious officials when you go to the mosque? Can you explain?
3. What are your expectations from your religious services in the mosque? Can you explain?
4. What are your thoughts on the performance of the disability coordinator at your provincial muftiate? How would you describe your communication with them?

Data collection

Prior to data collection, Scientific Research Ethics Committee permission was obtained from Firat University Social and Human Sciences Research and Publication Ethics Committee for the study. After obtaining ethical permission, firstly, the disabled associations were interviewed by phone and information was given about the purpose and scope of the research. Interviews were conducted with the disabled individuals who agreed to be interviewed by going to the building of the association they belong to. Individuals who could not come to the disabled association building were visited at their homes and interviews were held. In the interviews, the permission of the participants was first asked to take a voice recording, and after the permission was obtained, the opinions of the participants were recorded with a voice recorder.

Analysis of data

NVIVO 8 program was used in the computerized analysis of the data obtained as a result of the interviews with the participants. The data were subjected to content analysis. Content analysis is defined as “combining similar data around certain concepts and themes and arranging them in an understandable way” (Yıldırım & Şimşek, 2011; Hepkul, 2002). Thus, it is aimed to reach concepts that can explain the data. In order to achieve this, the data were first coded in the research, and the themes and sub-themes were determined. Obtained findings were defined and interpreted. The data obtained after the content analysis were reported and written.

Conclusion and Discussion

By subjecting the obtained data to content analysis, the main theme of the problems related to the mosque and religious services of the orthopedically disabled people was created. Under the main theme of problems, sub-themes of physical space (n=14), seasonal conditions (n=3), accessibility (n=7), religious services (n=5) and disability coordinator (n=2) were formed. In the sub-theme of physical space, there are the themes of ramp, disabled section, ablution place and condolence house. In the sub-theme of problems related to religious services, two themes emerged: Hutbe-sermon (n=3) and Quran course (n=2).

In this study, which sought to ascertain the perspectives of orthopedically disabled individuals on mosques and the religious services offered within, it was observed that the majority of disabled participants encountered challenges primarily related to the theme of physical space (n=17). One of the sub-themes of the physical space theme is that the disabled section is not in the mosque. Participants (K8, F9, F3, F2) emphasized that there is no section in mosques for orthopedically disabled individuals and therefore they always pray outside the mosque, they cannot see the imam while praying, and they cannot go to the mosque in winter when the weather conditions deteriorate.

One of the sub-themes of the physical space theme is related to the absence or unable to be used of ramps. Some of the participants (K1, K2, K4 and K8) stated that they had difficulty in going to the mosque because the ramps are very steep, mosques start with stairs and there are no ramps in mosques. Disabled participants emphasized that they want to go to the mosque freely and independently without the support of anyone. According to Öz (2013: 75-89), disabled people want them to be known that they are a part of this life, not to make a place for them in society and feel pity for them. For this reason, the Presidency of Religious Affairs and the General Directorate of Religious Education should provide the intellectual and material infrastructure qualifications for the seamless integration of the disabled into religious life. Yücel and Bulut (2020) also emphasized that the absence of disabled ramps and disabled elevators in mosques are serious problems in their study and drew attention to the fact that the physical conditions of the mosques are not suitable for the disabled (Yücel - Bulut, 2020: 83).

One of the important problems expressed by the participants is accessibility. Some participants (K1, K3, K5, K6, K7, K10) pointed out that they could not benefit from the religious services provided in the mosque because they could not reach the mosque. Disabled individuals stated that they have problems in accessing mosques and mosque services. According to Çağlar (2012), accessibility of people with disabilities is “a prerequisite for exercising rights and freedoms, benefiting from pub-

lic services, and participating in all areas of life". Bayram and Çoban (2022: 648) evaluated the concept of accessibility, which is a multidimensional concept, with its individual, temporal and spatial dimensions in terms of orthopedically disabled people. In addition, Bayram and Çoban (2022) concluded in their research that urban services for orthopedically disabled people, public transportation facilities and spatial arrangements are insufficient for orthopedically disabled people.

Yıldırım (2022), on the other hand, pointed out in his study that individuals with orthopedic disabilities face accessibility problems negatively in their daily lives. Administratively, the insensitivity of local governments and the wrong practices of personnel can be considered as the cause of these problems (Yıldırım, 2022: 89).

Participants highlighted challenges in the realm of religious services, participants (K4, K9) noting that the khutbahs and sermons fail to address the experiences and issues faced by disabled individuals in their religious lives. As per Kula (2005: 247), it is suggested that catechism books should include dedicated sections providing information about the religious duties and responsibilities of individuals with disabilities, considering their developmental characteristics. In the Islamic faith, physically disabled individuals are held accountable for what they can do, emphasizing the importance of informing them that accommodations are made in proportion to the obstacles posed by physical disabilities (Özay, 2012: 416).

Participant K9 emphasized that Quran courses are not adequately designed to accommodate individuals with disabilities in terms of religious services. This perspective suggests that disabled individuals face challenges in learning the Quran, attributed to the absence of ramps in Quran courses, the lack of specially arranged ablution places for disabled individuals, and difficulties in accessing these facilities.

Etik Beyan / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman / Funding: Yazar/lar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler. / The author/s acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar (lar) / Author (s): Rahime ÇELİK

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Kaynakça

- 2828 Sayılı Sosyal Hizmetler ve Çocuk Esirgeme Kurumu Kanunu, Pub. L. No. KaR.G. NO : 18059 Kanun, Kanun NO : 2828 (1983). <https://www.turkhukuk sitesi.com/serh.php?did=5123#:~:text=Madde%201%20%2D%20Bu%20Kanunun%20amac%C4%B1,ait%20esas%20ve%20usulleri%20d%C3%B>
- Alemdar, D. K., Yılmaz, G., & Günaydın, N. (2023). The spiritual and religious coping of mothers with disabled children in Turkey: Correlation between stress coping styles and self-efficacy. *Journal of religion and health*, 62(2), 888-905.
- Aytaçlı, B. (2012). Durum Çalışmasına Ayrıntılı Bir Bakış. *Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9.
- Ayten, A. (2015). Din, Erdem ve Sağlık. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Başkonak, M. (2016). “Erişilebilirlik ve Ulaşılabilirlik Uygulamaları İle Cami Mimarisine Yeni bir Bakış: Engelsiz Cami Örneği”, Çağımızda *Cami Mimarisinde Arayışlar Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 607-661). Giresun: Giresun Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları.
- Başkonak, M. (2016). Engelli gençlerin din eğitiminde camilerin, kur'an kurslarının ve din görevlilerinin yeri ve önemi. İçinde A. İnce (Ed.), *VI. Ulusal Din Görevlileri Sempozyumu* (ss. 454-456). Konya Büyük Şehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Başkonak, M. (2019). *Türkiye’de işitme engellilerin din eğitimi* (1. baskı). Eğitim Yayınevi.
- Bayram, Z. Y., & Çoban, E. (2022). Ortopedik Engelliler İçin Erişilebilirlik: Trabzon Ortahisar Örneği. *İdealkent*, 13(36), Article 36. <https://doi.org/10.31198/idealkent.1078252>
- Burcu, E. (2011). *Türkiye’deki Engelli Bireylere İlişkin Kültürel Tanımlamalar: Ankara Örneği*. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi.18.
- Carter, E. W. (2023). Spirituality, disability, and quality of life. *Journal of Policy and Practice in Intellectual Disabilities*.
- Certel, H. (2005). Din psikolojisi açısından engelliler ve din. *Tabula Rasa-Felsefe&Teoloji*, 13.
- Çağlar, S. (2009). *Engellilerin erişilebilirlik hakkı ve türkiye’de erişilebilirlikleri*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi.58.
- Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı. (2011). *Dünya Engellilik Raporu*.
- Demir, A., & Efe, A. (2020). *Engelli bireylerin sosyal medya kullanmaları üzerine bir araştırma* (1. bs). Hiper Yayın.
- Emerson, E., Madden, R., Graham, H., Llewellyn, G., Hatton, C., & Robertson, J. (2011). The health of disabled people and the social determinants of health. *Public Health*, 125(3), 145-147. <https://doi.org/10.1016/j.puhe.2010.11.003>
- Erlandson, D. A., Harris, E. L., Skipper, B. L. & Allen, S. T. (1993). *Doing naturalistic inquiry: A guide to methods*. Sage.

- Genç, Y. (2015). Engellilerin sosyal sorunları ve beklentileri. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 0(35/2). <https://doi.org/10.21560/spcd.77043>
- Hepkul, A. (2002). Bir sosyal bilim araştırma yöntemi olarak içerik analizi. *Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), Article 1.
- İmamoğlu, F., & Ferşadoğlu, S. (2013). Psychological analysis of religious attitudes and behaviors in adolescents. *Bingöl University Journal of Theology Faculty*, 1, 19–40.
- Kaldık, B. (2022a). The Basic Expectations of Individuals with Visual and Orthopedic Disabilities from Public Institutions and the Social Structure within the Scope of the Problems they Experience. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.1080003>
- Kaldık, B. (2022b). Görme ve ortopedik engelli bireylerin deneyimledikleri sorunlar çerçevesinde kamu kurumlarından ve toplumsal yapıdan temel beklentileri . *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 23 (43) , 975-1031 . DOI: 10.21550/sosbilder.1080003
- Krahn, G. L., Robinson, A., Murray, A. J., Havercamp, S. M., Havercamp, S., Andridge, R., Arnold, L. E., Barnhill, J., Bodle, S., Boerner, E., Bonardi, A., Bourne, M. L., Brown, C., Buck, A., Burkett, S., Chapman, R., Cobranchi, C., Cole, C., Davies, D., ... Witwer, A. (2021). It's time to reconsider how we define health: Perspective from disability and chronic condition. *Disability and Health Journal*, 14(4), 101129. <https://doi.org/10.1016/j.dhjo.2021.101129>
- Kavas, E., & Kavas, N. (2015). Determining the moral support perception of doctors, midwives, and nurses regarding the need for spiritual care in patients: Denizli sample. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, 10/14, 449–460. <https://doi.org/10.7827/Turkish-StudiesKula>
- Kula, M. N. (2005). *Bedensel engellilik ve dini başa çıkma*. Değerler Eğitim Merkezi.
- Kula, M.N.(2004). “Engellilere verilecek tebliğ ve irşad hizmeti”. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 4(1),17-45.
- Mengü, E. (2018). Engelli İstihdamına Engelli Bakışı: Sosyolojik Açından Değerlendirme. İçinde S. Arıkan & E. Ayyıldız (Ed.), *Engelli Bireylerin Destekli İstihdamı*. Akademik Kitaplar.
- Musayev, İ. (2016). *Engelli Bireylerin Din ve Değerler Eğitimi*. C Planı Yayınları.
- Orhan, S., ve Özkan, E. (2020). Engelli Kadın Olmak. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1-19. <https://doi.org/10.32709/akusosbil.524633>
- Öz, Ş. (2013). “Engelli” Din Eğitiminden “Özürsüz” Din Eğitimi Modelliğine: “Ötekileştirilen” Özürlülerin Din Eğitiminde Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Hikmet Yurdu*, 11, 75-89.
- Özay, H. (2012). *İslâm hukuku açısından bedensel engellilik* (1. baskı). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Pekcan, B.(2022). Ortopedik Engelli Bireye Sahip Ebeveynlerin Din Eğitimi İhtiyaçlarının İncelenmesi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez.
- T. C. Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı, & Müdürlüğü, (2013). *Erişilebilirlik*. Geliş tarihi 10 Nisan 2023, gönderen <http://www.aile.gov.tr/eyhgm/sayfalar/hizli-erisim-erisilebilirlik/>
- Tezcan, M. (2007). Kuran’ın bedensel engellilere yaklaşımı. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10, 137-186.
- Tınar, Y. (2018). *Engellilere Yönelik Kamu Hizmetlerinin Sunumu: Karşılaştırmalı Bir Deneme* (1. bs). Hiper Yayın.
- Topaloğlu Ören, E. D. , Dereli, F. ve Yıldırım Sarı, H. (2021). Engelli Bireylerin Sağlık Hizmetine ve Bakıma Erişimi ile İlgili Yaşadıkları Sorunlar . İzmir *Katip Çelebi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 6 (3) , 185-192 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/pub/ikcusbfd/issue/65176/975068>
- Tough, H., Siegrist, J., & Fekete, C. (2017). Social relationships, mental health and wellbeing in physical disability: A systematic review. *BMC Public Health*, 17(1), 414. <https://doi.org/10.1186/s12889-017-4308-6>
- Turanalp, M. F. (2018). Ortopedik Engellilerde Din Eğitimi. İçinde S. Özdemir & M. Başkonak (Ed.), *Özel eğitimde din eğitimi: El kitabı* (1. baskı). Grafiker.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2013). 2011 Nüfus ve Konut Araştırması. (Yayın No: 4030). Ankara.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri* (8). Seçkin Yayıncılık.
- Yıldırım, S. D. (2022). Ortopedik Engelli Bireylerin COVID-19 ve Afet Deneyimleri Üzerine Fenomonolojik Bir Araştırma. *Resilience*, 6(1), Article 1. <https://doi.org/10.32569/resilience.1025544>
- Yılmaz, G. (2019). Spiritual orientation, meaning in life, life satisfaction, and well-being in mothers with disabled children. *Journal of Religion and Health*, 58, 2251–2262. <https://doi.org/10.1007/s10943-019-00925->
- Yücel, M., ve Bulut, R. (2020). Bedensel Engellilerin Din Hizmetlerine Erişimlerinde Yaşadığı Sorunlar: Alışehir Örneği. *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi*, 4(1), Article 1.
- Zinnbauer, B. J., & Pargament, K. I. (2013). Religiosity and spirituality (Trans. Sevdener Düzgüner). In Paloutzian, R. F., & Park, C. L. (Eds.), *Psychology of religion and spirituality* (pp. 61–102). Phoenix Publishing House.